

БІБЛІОТЕКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО В ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ (1918 р. – початок ХХІ століття)

В одному ряду з освіченою Грецією, пишно відомою Александрією та її Музеумом і знаменитим книгоховищем старожитностей по праву знаходиться дещо скромніша, однак не менш знаменита і цінна за складом своїх фондів давньоруська бібліотека Ярослава Мудрого, заснована 1037 року¹. На думку П. П. Толочко, її краще називати бібліотекою Софійського собору².

Собор “поєднував у собі монументальну могутність та святкову урочистість з яскравою нарядністю, що вельми гармонувала з привітною та радісною південноруською природою”³, – підкresлювала З. Уdal'цова; С. Висоцький писав про “урочисту, найбільшу споруду міста Ярослава”⁴, що продовжує вражати своєю пишністю, проте “не має того вигляду, що був за часів Ярослава”; розкішню Святої храму захоплювався В. Є. Васильченко⁵ та багато ін. Н. Д. Полонська-Василенко називає Софію “справжнім музеєм”, який міг бути поставлений в ряду найвизначніших мистецьких пам’яток Європи XI ст.⁶

Отже, першу державну бібліотеку на наших землях, що є пам’яттю України, було розташовано у вишуканій споруді, в красивому приміщенні.

“Дом Божий великий, Святої премудрості...” – так характеризує Софію П. П. Толочко і, підсумовуючи власні дослідження, пише: “Софія Київська становила собою величезну п’ятинефну хрестовокупольну споруду з 13-ма куполами, оточену з північного, західного і південного боків двома рядами відкритих галерей. Із заходу до собору були прибудовані дві башти, широкі гвинтові сходи яких вели на церковні хори або полаті”⁷, що розташувалися у двох масивних баштах (південно-західне і північно-західні роги собору)⁸.

Державницька позиція Ярослава виявилася в тому, що він реалізовував задум князя Володимира, свого батька, стосовно

зведення і Софії, і організації соборної бібліотеки⁹.

М. Ф. Котляря припускає, що СДБ містилася в одній з апсид, можливо, в башті собору¹⁰. П. П. Толочко, – що в одній із галерей або в якійсь із башт. А книгописна майстерня – чи в Софії, чи – в приміщенні поруч із соборною бібліотекою¹¹.

Ярослав Мудрий “створив в столиці солідний культурно-просвітницький центр, до складу якого входила і перша відома на Русі бібліотека”. Я. П. Запаско уточнює визначення М. Брайчевського¹², С. Висоцького¹³, Д. Чижевського¹⁴ та ін. – це бібліотека при Десятинній церкві, а бібліотека Ярослава Мудрого мала зовсім інший статус, а саме – державної бібліотеки, першої в Давній державі¹⁵. Крім того, була ще й дерев’яна церква, зведена княгинею Ольгою та зруйнована язичниками¹⁶.

К. Абрамов М. Тихомиров та ін.¹⁷ припускають, що в Києві бібліотеки, книжні зібрання існували ще в X ст. На його думку, бібліотеку могла мати заснована в 988 р. школа, навчання дітей в якій потребувало наявності певної кількості книг. А “на Подолі, ще до прийняття християнства в X ст., вже існувала Ільїнська церква. Наприкінці X ст. в Києві за наказом Володимира відкрито дерев’яну церкву, а в 996 р. закінчено спорудження величної Десятинної церкви”, де були й книги.

М. Брайчевський вважав, що в Софійській бібліотеці, напевно, зберігалися і документи доволодимирових часів¹⁸, а К. Абрамов, що особисту бібліотеку мав і сам великий князь Володимир¹⁹.

Утім, попри широку відомість Софійської бібліотеки історична наука не має на сьогодні узагальненої аналітичної праці, присвяченої розкриттю концепції діяльності цього унікального соціального інституту Київської Русі, унікального документного інституту, документної системи, непересічного явища давньоруської культури, науки, духовності, освіти, підґрунтя, з якого починає свій розвиток книжний та бібліотечний процес на українських землях і, відповідно, такі наукові дисципліни, як книгознавство, бібліотекознавство та ін. Не існує і концепції давньоруської бібліотеки, а концепція бібліотеки взагалі є однією з фундаментальних проблем бібліотекознавства як спеціальної історичної дисципліни.

Наша робота над історіографією проблеми – робоча назва “Бібліотека Ярослава Мудрого” (об’єкт дослідження), вужче –

розробка теоретичної моделі фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого (предмет дослідження), підтверджує думку В. М. Рички, що “давньоруська проблематика непомітно виокремилася у самостійну спеціальність²⁰, як і нашу, що історія бібліотек, особливо давніх, дедалі відмежовується від бібліотекознавства в окрему ділянку, відчутніше виокремлюючи історичне бібліотекознавство як одне із напрямів спеціальних історичних дисциплін, на відміну від інформаційного бібліотекознавства, що цілеспрямовано виокремлюється в окрему дисципліну і тяжіє до інформаційних наук.

Дослідження передумов, історії створення, історії формування фонду стародавньої бібліотеки (СДБ), його змісту, особливостей, структури, лектури давнього читача, його самого як представника епохи, впливу суспільства на формування і зміст фонду, вивчення бібліотеки як певного зразку духовності, культури, науки, освіти розширює гаму досліджуваних питань з історії середніх віків взагалі і з історії Київської Русі зокрема.

Ми все ще продовжуємо ступати “по недослідженому ґрунту, хоча всі документи та літописні відомості про цей час давно, це зазначив М. Тихомиров, уже відомі”²¹. Про те, що в цій царині джерельна база незмінно незначна, що спричинює скрай обмежені можливості пізнання цієї епохи, пише В. М. Ричка²² і через понад 50 років після М. Тихомирова.

Саме дослідження Бібліотеки Ярослава Мудрого сприятиме зменшенню цих об'єктивних факторів, що створюють суттєвий опір матеріалу.

У процесі дослідження історії Бібліотеки Ярослава Мудрого ми, крім інших методів, застосовуємо також історико-культурологічний та історіософський підхід. Комплексний, системний підхід дає змогу простежити та проаналізувати соціокультурний контекст історії України, а на її фоні історію бібліотечного процесу.

Інформація, яка стосується великої бібліотеки і яка потрібна для одержання повної картини дослідження, розгорощена по численних джерелах, у працях історичних, літературознавчих, мовознавчих, філософських тощо різними мовами. Власне – це численні розсипи.

Утім, хоч як це парадоксально, ступінь згадування Бібліотеки Ярослава Мудрого в науковій літературі, як виявилося,

доволі високий, що спричинює значний обсяг історіографії питання. З огляду на вищесказане, ми виділили кілька періодів в опосередкованому вивченні СДБ, поза як в окреме дослідження ця проблема до сьогодні виділена не була. Хронологічні межі пропонованого дослідження зумовлені початком діяльності Всеукраїнської Академії Наук (нині – НАН України) – 1918 роком і завершується працями останніх років поточного століття. Серед істотної кількості праць, де науковці в тому чи іншому контексті згадують великої бібліотеку, ми проаналізували тільки ті роботи, які важливі для висвітлення непересічності цього явища культури, духовності, науки, освіти.

Пропоноване дослідження, яке здійснюється самостійно і вперше в історичній науці, пов’язане з проблемою розробки теоретичної моделі реконструкції фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого, що має стати підґрунтам для побудови її електронного каталогу та електронної бібліотеки, які ми розглядаємо як складову, що формуватиметься, сукупного інформаційного ресурсу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і зокрема Національної електронної бібліотеки. Реалізація цього завдання даст можливість реконструювати і фонд стародавньої бібліотеки (бібліотечний та архівний) у традиційному паперовому вигляді, надавши йому форми певної колекції; створити музей “Бібліотека Ярослава Мудрого”²³. Організація електронного каталогу (можливо, як електронної колекції) та електронної бібліотеки Ярослава Мудрого даст можливість надзвичайно розширити діапазон досліджень з питань стародавніх бібліотек, рукописної книги раннього середньовіччя, писемної спадщини тощо. Результативність цих робіт залежатиме від максимального залучення широкого кола дослідників (істориків, мовознавців, літературознавців та багатьох ін.), які через електронну мережу одержать можливість працювати з раніше недоступними джерелами, що зберігаються у фондах різних бібліотек та музеїв світу. Тобто, йдеться про міжнародну комплексну програму міждисциплінарних досліджень.

Електронна бібліотека Ярослава Мудрого (вона поповнюватиметься в міру дослідження) даст змогу розкрити бібліотеку Ярослава Мудрого, що поступово реконструйовува-

тиметься, як культурне явище, історичний факт, історичне джерело з історії України.

Реконструкція бібліотеки Ярослава Мудрого перебуває в аспекті реконструкції всього спектру слов'янської культури та української національної книжної культури зокрема.

Реконструкція СДБ (комплекс наукових заходів) дастє можливість проводити численні одиничні, однак дуже важливі реконструкції. Наведемо приклад. Так, не зберігся давній слов'янський переклад Псалтиру. Втім, його можна реконструювати, скажімо, використовуючи найдавніші списки Псалтиру²⁴. Скоріше за все, до нього найближчя написана в XI ст. глаголичним письмом Синайська Псалтир. Псалтир як богослужебна книга була у велиокнязівській бібліотеці, що виконувала одночасно і функцію соборної і належить до об'єктів, що зберігалися в СДБ, є її одиницею збереження.

Дослідження історії велиокнязівської бібліотеки здійснюється в контексті розвитку загального історично-соціального та культурного процесу і дає підстави для періодизації історії бібліотечної справи в Україні, починаючи від часу запровадження християнства великим князем Володимиром Святославовичем (дану проблему ми виділяємо в окреме дослідження).

У спеціальне дослідження, зважаючи на його обсяг та особливості, ми виділяємо й історіографію питання концепції бібліотеки та її фонду, оскільки воно щільно перетинається з дослідженнями книгознавців кодикологів, мовознавців тощо (М. К. Гудзя, Л. А. Дубровін, Л. П. Жуковської, М. М. Куфаєва, О. І. Малейна, О. О. Назаревського, В. В. Німчука, М. І. Петрова, М. М. Пещак, В. І. Резанова, М. М. Розова, В. М. Русанівського та ін. вчених).

Джерельна база Бібліотеки Ярослава Мудрого незначна. Незважаючи на те, що вона згадається, мабуть, у кожній із численних праць з історії культури середньовіччя, Київської Русі ця джерельна база протягом століть залишається по суті незмінною. Тому питань щодо першої державної бібліотеки на наших землях набагато більше, ніж відповідей. Одне з ключових питань – час заснування: 1017 чи 1037 рік. Вельми принциповими, але не розв'язаними є й ряд інших проблем, яких лише побіжно торкаються в своїх працях навіть провідні нау-

ковці. Втім, можливо, вони і не ставили собі мети вирішити їх. До сьогодні вчені сперечаються, чи можна вважати коло давньоруських книжників філософів і перекладачів своєрідною давньою академією; що являє собою фонд СДБ (склад, зміст, кількість одиниць збереження; концепція одиниці збереження фонду стародавньої бібліотеки взагалі ніколи не порушувалася, як і питання обліку документів у бібліотеці; концепція поняття документу СДБ; бібліотека-архів (плюс канцелярія) чи бібліотека та архів²⁵; модель стародавньої бібліотеки; концепція її діяльності; обслуговування; читач та лектура стародавнього читача тощо).

Вивчення такого центру книгописання Київської Русі²⁶ як бібліотека Ярослава Мудрого є одним із завдань цілого ряду дисциплін: не тільки книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, а й палеографії, кодикології та кодикографії, лінгвістичних наук, літературознавства, мовознавства тощо. Гуманітарна слов'янська наука має цікаві й цінні дослідження києворуської школи письма і книги та її зв'язків з іншими писемними школами (праці С. Висоцького, Л. Дубровін, Л. Жуковської, В. Німчука та ін.).

Першим питанням у вищезазначеному ряду є час заснування Київської Софії, а отже, й Бібліотеки Ярослава Мудрого. Це питання має ту особливість, що воно ніби заново відкривається для кожного покоління дослідників. У всякому разі поки що не написав висновку, що дата заснування собору, відповідно, книгозбірні, не підлягає сумніву. М. С. Грушевський підкреслював, що “Київська літопис <...> про Київську митрополію починає говорити тільки від заснування Ярославом нової київської катедри св. Софії та його заходів коло розвитку освіти і книжності, після закінчення усобиць, що виникли після смерті Володимира”²⁷.

I. Моргілевський, спиняючись на будівельній діяльності князя Ярослава, вважав, що Софію зведенено до першої половини XI ст.²⁸; поширені думки дотримувався М. Аркас: “на тім місці, де побив Ярослав в останній раз печенігів, він збудував велику церкву св. Софії”²⁹.

У дискусії стосовно дати заснування Софії, а отже й велиокнязівської бібліотеки, активно беруть участь М. Тихомиров (1946)³⁰, С. Грабовський (1947)³¹ і він же та Ю. С. Ассеєв (1950)³²,

Каргер М. К. (1958)³³, А. Поппе (1965)³⁴ і він же в 1967 р.³⁵, С. Висоцький (1967–1998)³⁶, М. Покровський (1966)³⁷, Г. Логвін³⁸ (1977), Д. С. Лихачов³⁹ (1987), Нікітенко (1987 р.)⁴⁰, В. Булкін (1990)⁴¹ та ін., зокрема в колективній монографії під ред. П.П. Толочка⁴², указують на те, що відомості про закладення Святої Софії повторюються двічі під різними роками і посилаються на Новгородський перший літопис з 1017 та 1041 рр. (тому I и II).

В. Є. Васильченко⁴³, М. Тихомиров⁴⁴, пізніше І. Ф. Кефелі⁴⁵, як і їхні попередники Є. Голубинський, В. Іконников, С. Карський, Д. Присьолков та ін., приставали до думки, що Київську Софію було закладено в 1037 р.; у О. О. Алексєєва стаття літопису під 1037 р. викликає недовіру, бо нема жодного перекладного східно-слов'янського тексту, що можна було б повністю, з його погляду, віднести до першої половини XI ст.⁴⁶

Ще і в 2002 р. Б. Ф. Володін відносно дати закладення храму сумнівається: “На взірець Константинополя Ярослав Мудрий будує в Києві новий Кремль (? – Н. С.) та храм Св. Софії і першою російською (давньоруською. – Н. С.) бібліотекою вважається бібліотека при (? – Н. С.) Софійському соборі в Києві, заснована, можна припустити (? – Н. С.) в 1037 р. <...> саме ця бібліотека відіграла величезну роль у розвитку бібліотек давньоруської держави як взірець книжного зібрання при (? – Н. С.) церкві”⁴⁷, що аналогічно М. Слуховському: “Князь Ярослав Володимирович, котрий заснував у 1037 р. Київську Софію з першою російською (? – Н. С.) бібліотекою, організувал (? – Н. С.) переклад книг на рідну мову з грецької”⁴⁸.

Будівничу діяльність Ярослава Володимировича П. П. Толочко поділяє на два етапи: перший – з 1017 по 1037 р., другий – з 1037 по 1054 рр. М. Ю. Брайчевський аналізує статтю ПВЛ під 1037 р. і доходить висновку, що вона «завершувала собою літописний кодекс укладений наприкінці 30-х років XI на замовлення Ярослава. У цей час Софійський собор вже був храмом. Нова кафедра будувалася на противагу Константинопольському храму і мала ствердити високий авторитет Руської церкви»⁴⁹.

П. П. Толочко простежує прямий ідеологічний зв’язок будівельної програми Ярослава з програмою Володимира,

визначаючи її “як спорудження “Корсуня на Дніпрі”, підкреслюючи, що син його ”мав на увазі щось значно більше – “Константинополь на Дніпрі”, за чим стояло, мабуть, “існування якогось уявного проекту, якоїсь програми, ідеологічного “надзвдання”, наочним втіленням котрих мали служити собори, брами, палаци”⁵⁰. Додамо: й бібліотеки. Поки що “ключ, до цього тексту” не віднайдено.

М. Ю. Брайчевський вказує на парафіяльне будівництво⁵¹ і загострює увагу на твердження Іларіона, котрий підкресловав, що “засновником Софії Київської був Володимир Святославович; Його син Ярослав лише довершив справу, започатковану батьком”⁵². Муріваний собор, що й нині прикрашає Київ, закладено у 1017 р., але на місці дерев’яної церкви, що стояла на “полі вне града” і згоріла того ж року під час печенізького нападу”⁵³, тим більше, що стаття ПВЛ під час 1037 р. вказує на завершення літописного кодексу укладеного наприкінці 30-х років XI ст. на замовлення імператором Ярославом, хоча загальноприйнято називати його князем. У цей час Софійський собор уже був діючим храмом”⁵⁴.

Брайчевський не виключає, що ця дерев’яна церква могла бути не першою, “якщо їй передувала ще давніша, збудована й освячена за врядування Ольги і знищена в 970–971 рр. під час другого антихристиянського терору”⁵⁵.

У 1997 р. акад. П. Толочко, досліджуючи проблему і виходячи із останніх досліджень, здійснених С. О. Висоцьким, Г. Н. Логвіним та власних, підsumовує багаторічні і численні дебати та думки, що неодноразово проводив у науковій літературі “в давньоруському літописі під 1037 роком йдеться не про початок, а про завершення будівництва Софії Київської. Остаточно закріплює свою точку зору в 2003 р.”⁵⁶ Отже, 1037 року було засновано й першу бібліотеку Київської Русі⁵⁷ (освячено Софію було, мабуть, усе-таки 11 травня). Цей день у Софії Константинопольській відзначається як дата заснування міста, такого ж змісту надавали події і в Києві⁵⁸. Зауважимо, дата зустрічається, крім Апостола 1307 р., у кількох прологах⁵⁹.

З. В. Удалцова прирівнює Софійський собор до “вершини будівництва Південної Русі XI ст.” і бачить його призначення у відродженні “на Київській землі традицій головної святыні православного світу – Софії Константинопольської”⁶⁰.

Наступне питання, яке, втім, М. С. Грушевський для себе визначив ще в 1930 р. Йдеться про визначення змісту роботи, а відповідно, і так званого “статусу” групи давньоруських книжників-філософів, котрі зокрема і формували фонд Бібліотеки Ярослава Мудрого, перекладаючи для нього книги. Попри складність проблеми, що викликає суперечки, слова М. С. Грушевського надихають у пошуку істини. Він писав, що, “працюючи в сім напрямі вдастесь знайти багато й досить твердої і певної правди, що освітить нам зміст і значення сеї доби, і спеціальніше – Ярославової академії”⁶¹. Її феномен Н. Д. Попонська-Василенко пояснює наявністю висококультурних людей, що їх зібрали навколо себе київський князь. Вони ж і дали право М. Грушевському писати про першу “Академію Наук” часів Ярослава. Вони ж і, як “висококультурні люди, допомагали йому в його праці – чи то в створенні школи, чи в створенні бібліотеки, в перекладах та переписуванні книжок, в розвитку мистецтва”^{62*}.

М. С. Грушевський узагальнює: “в уяві тодішнього київського академічного гуртка зв”язувалася нова культурна праця, робота сеї безтитульної київської академії XVII віку з культурним рухом старшого Київського осередку, що по аналогії з західною “Академією Карла Великого”, з повним правом може назватися “Академією Ярослава” – старшою і першою в ряді академій Київа”⁶³. Нижче, в тій же праці “Три академії” М. С. Грушевський висловлював жаль, що залишилися невідомими для історії автор, запис якого відбито у ПВЛ, імена членів гурту, перекладачів книг, автори оригінальних творів, “тої політичної й ідеологічної обстановки, в якій сей гурт формувався, жив і розвивався”. В цьому вченій бачив уразливіше становище академії Ярослава XI в., “порівняно з академією Карла Великого VIII–IX століття”⁶⁴.

У Софії підкresлює М. Ф. Котляр співпрацювало “тісне коло Ярославових книжників”⁶⁵. Ми б сказали: давньоруські книжники Ярославового кола. Втім, якщо виходити із припущення Е. Голубинського⁶⁶ котрий вважав, що перекладацька група складалася десь із двох-трьох перекладачів, то про яке коло, комісію тим більше академію може йтися...

“Своєрідною академією” називає М. Ф. Котляр це “високоосвічене середовище інтелектуалів при дворі князя Ярос-

лава”⁶⁷. Таке ж саме визначення “гуртку добре підготовлених книжників та вчених, зайнятих не лише перекладанням з грецької та переписуванням готових текстів, а й укладанням нових літературних творів, покликаних втілити й пропагувати теоретичну платформу доби, дає Й. М. Ю. Брайчевський і вважає результатом цієї діяльності створення першої на Русі князівської бібліотеки”⁶⁸, “поважного культурно-просвітницького осередку, своєрідної академії, до складу якої входила перша в країні державна бібліотека”⁶⁹.

Характеризуючи царгородську державну академію, яка являла собою зібрання, що складалося з кількох професорів і було кероване ректором, М. С. Грушевський підкresлює, що та слугувала взірцем для колективного навчання в Київській Русі “для організації чогось подібного і в Київі”. Ця інституція пережила не кращі часи за тих часів, коли в Київській Русі князював Володимир, а “після свого відродження в середині XI ст. знов могла служити митрополитам і єпископам які приходили до нас з Царгороду, прикладом для урядження подібних науково-просвітніх колегій – хоч би й недосконалих і менш уbezпечених в своїм істнуванню”⁷⁰.

У 1930 р. учений ставить проблемні питання, на які сучасна українська наука через понад 70 років робить спробу дати відповідь і розв’язати їх: “Що значило се утворення нової катедри в Києві на місці старої Володимирової? Чому тільки тепер з’являються в Києві митрополії? Що привело до фактичного і політичного розриву з Візантією? Які причини утворили сей буйний розцвіт аскетизму, котрого огнищем став заснований в сім часів Печерський монастир? В чим виявилась освітня й літературна праця Ярославової Академії?”⁷¹. І далі: чи “можна буде докладніше вказати, що внесла вона (академія. – Н. С.) в тодішнє життя, яка була її роль в культурнім процесі приєднання Східної Європи до огнища середземної цивілізації і об’єднання східноєвропейської людності, тутешніх етнічних груп і територій і культурно-національні формaciї”⁷².

Як на важливий компонент ідеологічної програми Ярослава I вказує М. Брайчевський створення своєрідної академії – гуртка “добре підготовлених книжників та вчених, зайнятих не лише перекладанням з грецької та переписуванням готових текстів, а й укладанням нових літературних творів, покликаних

втілити й пропагувати теоретичну платформу доби. Наслідком такої діяльності стало створення першої на Русі княжої бібліотеки⁷³, будівничим, просвітителем, “князем-ученим”⁷⁴, “мужем праведним і тихим, який ходив у заповідях божих” і яка “не викликала в жодного з істориків Київської Русі специального інтересу”, але, підсумовує П. П. Толочко⁷⁵, “коли б він не відзначився нічим іншим, крім будівництва храму Софії, той тоді заслуговував би на вічну шану нащадків”⁷⁶.

“В лвто 6545 заложи Ярославъ городъ великий Кыевъ, у него же града суть Златая врата <...> и бѣ Ярослав любя церковныя уставы, попы любяще по велику, излиха же черноризыце, многы, и прекладаше от Грек на Словенъское писмо, и списаша книги многы, и сниска, имиже поучашеся вернии людье наслаждаются ученья божественнаго”⁷⁷.

До цього широко і часто цитованого уривка з “Повісті временних літ”⁷⁸ та багато ін., звертається і М. С. Грушевський (1930 р.). Він указує на “жалюгідний лаконізм сеї єдиної в своїм роді записи” продовжуючи цитувати текст ПВЛ: “заложи же и церковь святыя Софья, митрополию, и посемь церковь на Золотых воротех свято Богородице Благовещенье, посемь святого Георгия монастырь и святыя Ирины”⁷⁹. Не оминає вчений увагою й уривок з ПВЛ про похвалу книгам. Під книжним ученієм розуміє “пророчесkie бесіди, евангельская учения и апостольская житъя святыхъ отецы”⁸⁰. Однаке М. С. Грушевський чи не робить спроби чи не ставить собі мети розкрити вираз “книги многы”, що накопичувалися “При митрополії, при більших княжих дворах і двірських церквах, при владичих катедрах, при значніших монастирях мусили бути певного роду наукові інститути – бібліотеки (виділено нами. – Н. С.), заложені князями книголюбцями, – такими, як Ярослав, що по словам літописця збирав “писців” і “многы книги списав положи” (була така професія: “списщик”. – Н. С.) в церкви св. Софии”, як його син Святослав, внук Мономаха, правнук Святоша-Микола, або пізніший Володимир Василькович волинський, котрого розкішні книги з таким замилуванням списав його літописець”⁸¹.

Знаменита цитата з “Повісті временних літ” про відношення Ярослав до церковних уставів та книг, як і в минулі роки, широко цитується вченими, але, як і раніше, хоч кожний

передає її певним чином по-своєму. У Лаврентіївському літопису: “Ярослав же сей яко же рекохом, любим бі книгам и мно- гы написав, положи в святей Софии, юже созда сам”⁸².

М. М. Тихомиров підкреслює пристрасті великого князя до книжок у роботі⁸³. Він же в іншій праці: “Ярослав любил церковные уставы и собрал писцы многие и переводил с греческого на славянское письмо, и написал книги многие”⁸⁴. Далі передано цитату, теж вельми відому, про любов князя до книг і про те, що він чимало з них поклав у церкві святої Софії⁸⁵. Великим книголюбцем XI ст. називає Ярослава Мудрого М. Тихомиров і наголошує на любові князя до церковних уставів, виходячи з того, що той написав “книги многие”, поклав їх “в церкві святої Софії в Києві”, розуміючи значення “книжних зібрань”, як підкреслював Б. Д. Греков у 1944⁸⁶ та в 1953 р.⁸⁷

В. П. Адріанова-Перетц висвітлює цей історичний епізод так: “Літопис зберіг пам’ять про книголюбство князя Ярослава Володимировича, який і сам “книгам прилежа и почитая я часто в ноши и в дъне” и “насая книжными словесы сердца верных людей”⁸⁸ і, крім того, “собра писце многы”⁸⁹; у Д. С. Лихачова: “Ярослав “собра писце многы и прекладаше с ними от гръцка словенъское писъмо и списаша книги многы”⁹⁰; у С. Висоцького – ”Вперше на Русі при соборі було створено книгосховище, про що сповіщає літопис під 1037 р.: “В лето 6545 ... собра (Ярослав. – Н. С.) писце многы и перекладаше от грекъ на на словенъское писъмо (книги. – С. В.)... и многы написавъ положи в святей Софье церкви, юже созда сам”. Отже, 1967 р. минає 930 років й першій відомій в нашій країні бібліотеці”; в Д. Чижевського йдеться про “багато писарів”, котрі “перекладали з грецької на слов’янську мову та переписували багато книжок”⁹¹, у О. Г. Глухова ця цитата в⁹², у І. Ф. Кефелі в⁹³, у В. Колесника в⁹⁴.

У В. Мавродіна: “Ярослав “собра писце многы и прекладаше от Грек на словенъское писъмо” і т. д. “За нього (Ярослава. – Н. С.) почалося й наше бесцінне російське (давньоруське. – Н. С.) літописання. Ярослав заклав кам’яну Софію Кіївську”⁹⁵ (Софії стояли також у Новгороді та в Полоцьку).

“Книги многы” – слова, над розгадкою яких б’ються вчені кількох поколінь. Так за Б. В. Сапуновим, “загальна кількість книг, що оберталися в Давньоруській державі з X століття по

1240 рік, мала обраховуватися порядком сотен тисяч одиниць”⁹⁶. “Книги многы” було підґрунтям для “розвитку історичної літератури, тобто літописання”⁹⁷ осередком чого і була, на думку М. Ф. Котляра, великоукраїнська бібліотека⁹⁸.

П. П. Толочко покладається на підрахунки, зроблені книзгнавцями і наводить цифру кількості томів у Софійській бібліотеці в 950 томів⁹⁹, але і не підтверджує їх власними міркуваннями. (Порівняємо: В. С. Іконников щодо обсягу фонду Александрійської бібліотеки називає цифру понад 200 тис. книжок¹⁰⁰). Однак при цьому не йдеться про визначення поняття одиниці збереження фонду стародавньої бібліотеки як особливої категорії бібліотек. І. Ф. Кефелі вказує на “приблизно 130–140 тис. рукописних книг кількох назв”, що перебували в обігу в XI–XIII ст. “До нашого часу дійшло приблизно 80 книг цього періоду) Збірники 1073 та 1076 рр., Архангельське Євангеліє 1092 р. тощо”¹⁰¹.

Жодним чином не піддують сумніву існування великоукраїнської бібліотеки провідні історики різних поколінь¹⁰². Так, М. С. Грушевський зазначав, “що Ярослав, фундуючи нову київську катедру св. Софії в 1030-х роках заложив в ній також чималу бібліотеку; що він згромадив в зв’язку з сим немало книжних людей, які не тільки переписували, але й перекладали з грецького на слов’янську мову; що він сам брав участь в сій роботі, себто в виборі книг для перекладу, сам читав сі переклади, віддаючи сим заняттям багато часу”¹⁰³.

Однак В. П. Адріанова-Перетць наголошує, що Софійська бібліотека була не єдиною в Києві, маючи на увазі бібліотеку Києво-Печерського монастиря, де “на хорах**”, “полатях” (тобто, як і в Софії. – Н. С.) соборної церкви монастиря зберігались грецькі книги, принесені майстрами, котрі розписували її¹⁰⁴. На це ж місце розміщення книг указує Й. В. Сапунов (1974 р.)¹⁰⁵. М. Ю. Брайчевський уточнював, що “славетна бібліотека Ярослава Мудрого зберігалася в Михайлівському придлі, де працював і скрипторій”¹⁰⁶. М. Тихомиров, крім того, ще наголошував, що “Софійська бібліотека не була винятком у самому Києві”¹⁰⁷. Я. П. Запаско відносить “потужний, добре обладнаний” скрипторій при Софійському соборі до найдавніших книжних осередків, а бібліотека, на думку класика українського книгоиздатства, була великою; тут, у книгописній майстерні було

створено “найдавніші точно датовані пам’ятки київського рукописного мистецтва, у тому числі славнозвісні Остромиріве Євангеліє 1056–1057 рр. та Ізборник Святослава 1073 р.”¹⁰⁸. П. П. Толочко наголошує на “значній потужності Софійської книгописної майстерні”, оскільки та “працювала не лише на митрополичий кафедральний собор”, частина продукції розходилася поза ним, і припускає, що “рідкісні переклади, напевно, осідали в бібліотеці Софійського собору”¹⁰⁹.

З погляду М. Ф. Котляра в скрипторії книги не тільки переписувалися, а й перекладалися з іноземних мов¹¹⁰. Виходячи з такого твердження, давньоруські книжники-філософи та письменники Ярославового кола, працювали саме в цій структурі, які функціонувала при бібліотеці.

М. Тихомиров не піддає сумніву літописні слова щодо “перекладів багатьох грецьких творів на слов’янську мову, зроблених уже в першій половині XI ст.”¹¹¹.

Оскільки місцем збереження книг були церкви, де вони переписувалися, тому, зрозуміло, що церкви й вважалися їх свою власністю¹¹². Втім, М. Тихомиров, спиняючись на питаннях освіченості міського населення, не вказує на те, що бібліотека Ярослава Мудрого (насамперед) й інші бібліотеки дономонгольської Русі були **ознакою міської культури**.

Поліструктурність давніх бібліотек М. Тихомиров описує так: “книжні скрипторії, що слугували й місцями збереження документів (“лар” у Троїцькому соборі в Пскові), а також різниці з церковними сосудами та їхньою казною розглядалися городянами як їхня міська власність”¹¹³.

На наступність традицій першої державної бібліотеки на наших землях указують аналогічні структури в Новгороді, Софійському соборі, Полоцьку (полоцька княжна Єфросинія сама займалася переписуванням книг і продавала їх), у Смоленську, Ростові, Юрієві¹¹⁴. У Владимири при церкві св. Михаїла облаштував бібліотеку князь Костянтин Всеволодович; діяли добре підібрани бібліотеки в Троїцько-Сергіївському, Кирило-Білозерському, Ростовському, Чудовському (Москва), Волоколамському, Соловецькому монастирях¹¹⁵.

Монастирі були основними хранителями рукописних багатств. Саме монастирські бібліотеки (йдеться про бібліотеки Чудова монастиря, Троїцько-Сергієва та ін.) стали наступ-

ницями бібліотеки Софійського кафедрального собору й успадкували найкращі її традиції щодо розвитку книжності. За їхнім розвитком, структурою можна простежити деякі риси діяльності й бібліотеки Ярослава Мудрого.

Важливим фактом і явищем є не тільки безперервність і наступність київської писемної традиції, а й безперервність і наступність бібліотечної традиції від епохи Ярослава Мудрого і далі до ХІІІ ст., ще далі – до козацької доби XVII ст., поміщицьких приватних зібрань і колекцій.

Для Л. Залізняка “Питання спадкоємства культурних, духовних, політичних надбань Київської Русі” взагалі “ключові в історії Східної Європи”¹¹⁶. Цей висновок цілком екстраплюється і на весь бібліотечно-книжковий процес.

Словами М. С. Грушевського відносно бібліотеки Ярослава Мудрого звучать надзвичайно сучасно: “і тепер ми знаємо, розуміємо і оцінюємо, думаю, правильне значіння для східно-європейської цивілізації, свого століття, що розпочинається організаційними заходами Володимира і продовжується до усталення нового політичного ладу на княжих схемах кінця XI віку. В центрі його Київська академія доби Ярослава, з “Словом” Іларіона, “Руською Правдою”, св. Софією і т. д. Явище всесвітнього порядку, варте глибокої уваги і всебічного дослідження”¹¹⁷.

Бібліотека Ярослава Мудрого – центр духовного, культурного, наукового, освітнього життя Київської Русі. Під поняттям “центр” Р. П. Дмитрієва розуміє “будь-яке творче об’єднання книжників та письменників, котрі займаються переписуванням та правкою книг та здійснюють переклади”¹¹⁸.

С. П. Фунтикова виділяє в бібліотеці Ярослава Мудрого такі структури як церковне книгосховище, державну бібліотеку-архів, шкільну бібліотеку і склад¹¹⁹. Спірне розмежування, оскільки бібліотека в перекладі з грецької й означає книгосховище, книжковий склад в інших мовах. Навчання велося по богослужбових книгах, насамперед Псалтирі, тому, з нашого погляду, не варто не виділяти в окрему структуру шкільну бібліотеку. При цьому нічого не сказано про групу переписувачів, без якої бібліотечний фонд не міг комплектуватися. Д. С. Лихачов оцінював її як “дружину писців”¹²⁰, “Цілі дружини перекладачів працювали в Києві за Ярослава Мудрого”,

– підкреслюю він в іншій праці в 1961 р.¹²¹

Порівняємо також висновок С. П. Фунтикової (2002) з думкою Б. Є. Васильченка (1948), а саме: “Бібліотека Софійського собору була не тільки центральним книгосховищем церковної організації в особі митрополії, а й державною бібліотекою, а собор, мабуть, слугував також місцем збереження найважливішої державних документів”¹²².

І хоча “На жаль, вона (бібліотека. – Н. С.) не дійшла до нас”¹²³. І від неї, як зазначав М. Тихомиров¹²⁴ а багато інших дослідників, до нинішнього часу, мабуть, нічого не залишилося”.

Однак прискіпливий аналіз різних припущенень і точок зору та гіпотез дає можливість виявити дуже важливі нюанси при визначення типології бібліотеки Ярослава Мудрого, її концепції як соціального інституту, як документного інституту, створення концепції фонду стародавньої бібліотеки взагалі та бібліотеки Ярослава Мудрого зокрема.

Так, С. А. Висоцький висловив припущення, що при Софійському соборі діяла канцелярія та архів, де “зберігалися державні документи: договірні грамоти київських князів, духовні грамоти, різного роду канонічні книги та рукописи” (отже, за таким визначенням, рукописи зберігалися не у книжковій частині фонду бібліотеки, а в архіві). Ми маємо щодо цього іншу точку і виклали її в спеціальній статті¹²⁵.

Окреме питання: коло читачів першої державної бібліотеки. Спеціально ця проблема на науковому рівні досі, серед інших названих вище, теж не вирішувалася. Звичайно, історики не оминають її, вона потрапляє в поле уваги дослідників при аналізі загальних культурних питань, науки та освіти київської доби. Скажімо, П. П. Толочко серед читачів книго-збірні насамперед називає літописців¹²⁶, тобто СДБ використовувалася як наукова бібліотека, з науковою метою; на думку П. П. Толочка, книгами цікавилися “князі та інші освічені люди Києва”¹²⁷.

Дослідники одностайні в тому, що з бібліотеки Ярослава Мудрого до наших днів дійшли окремі поодинокі примірники. Крім того, зберігалися тут і книги другої половини IX–X ст. – переклади християнської літератури, хронікальні записи, церковна документація тощо. “Нема сумнівів і в існуванні бібліо-

теки при Софійському соборі в Києві, від котрої до нинішнього часу, мабуть, нічого не залишилося”, – припускає М. М. Тихомиров¹²⁸. Він ще раз наполягає на цій же думці і в праці¹²⁹ (порівнямо з В. С. Іконниковим, який вважав, що це відбулося “за часів лихоліття, які неодноразово впадали на Київ”¹³⁰). Однак це не означає, що бібліотеку не можна реконструювати. Так, М. К. Гудзій, його підтримують у цьому Д. С. Лихачов, Л. П. Жуковська, М. М. Пещак, М. М. Розов та інші вчені вважають, що сліди великої бібліотеки треба шукати в Збірнику Святослава 1073 року.

П. П. Толочко стверджує, що у “величезній бібліотеці Печерського монастиря зберігались і книжки бібліотеки Ярослава Мудрого”. Вчений посилається на твердження Павла Алепського, котрий відвідав Київ у 1653 р. і не обійшов увагою велике книгоховище Печерського монастиря, в якому той побачив “безліч дорогих книг, в тому числі пергаментих грамот, яким не менше 500 років”¹³¹.

Послідовно, у 1957, 1964 (2), 1966, 1968, 1972 (2), 1983, 1985, 1986, 1988, 1991 (4), 1992, 1999, 2001 роках. Так, майже 50 років тому він підкresлював у що “У Києві, Новгороді швидко нагромаджуються зібрання рукописних книг”; високий рівень книжної справи на Русі і наявність писемності на її землях ще до Кирила¹³².

У 1957 р. М. Ю. Брайчевський писав, що “в писаних джерелах є згадки про багатьох письменників. Але твори цих письменників, “искусных в книжном деле” і навіть назви цих творів до нас не дійшли і назавжди загинули для людства”¹³³ (їх існування підтверджує зокрема літопис Длугоша)¹³⁴.

Автором цих праць, як правило, “проголошувався хтось із ранньохристиянських або візантійських авторитетів. Пояснювалося це насамперед тим, що основою цих праць і справді були перекладні твори. Та щоразу то був не простий переклад, а творча переробка <...>. Іноді це вилучення набирало такого характеру, що дослідники воліють говорити про кодекс уривків, аніж про цілісні твори”¹³⁵.

В. П. Адріанова-Перетц вказувала на виникнення навіть перекладацької школи за Ярослава Мудрого¹³⁶, а М. М. Тихомиров підкresлював, що “Русь була тісно пов’язана з Візантійською імперією, з її столицею Константинополем, у ті часи

одним із найбільш культурних світових центрів. I велике надбання античної та середньовічної грецької та візантійської писемності стало освоюватися давньоруською книжністю шляхом перекладів слов”янською мовою. Посиленний розвиток перекладацької діяльності відбувається за Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.), якого літописець славить за книголюбство”¹³⁷.

У болгарській столиці Преславі, при дворі царя Симеона, діяв видатний культурний центр. Численні книжники перекладали староболгарською мовою грецькі оригінали. Ця перекладна література, зазнає М. Тихомиров, – “потім з’являлася на Русі, теж перекладалася, але вже давньоруською мовою, централізовано за часів Ярослава Мудрого – при його князівському палаці. – Н. С.); ціла армія переписувачів невтомно трудилася”¹³⁸ (на жаль, учений не уточнює кількість цих переписувачів, не подає він і посилання на конкретне джерело, що дає підстави для такого твердження. – Н. С.) “над розмноженням готових рукописів. Словом, Русь наприкінці X століття мала до своїх послуг готову літературу”¹³⁹.

Порівняємо думку М. Ю. Брайчевського (1957) про виникнення “древньоруської літератури” і В. П. Адріанової-Перетц: “Загальнонародна мова XI–XII ст., коли формувалася російська література, мав уже в собі великі художні можливості і застосовувався нашими найдавнішими письменниками з істинною поетичною майстерністю”¹⁴⁰.

М. Брайчевський та С. Висоцький не сумніваються, що в Києві збереглися документи доволодимирових часів. Це доводять і договори Х ст. “Мабуть, таких офіційних грамот (од. зб. – Н. С.) було чимало”. “Та, крім них, очевидчаки, були й давні книги – переклади християнської літератури, що вціліли протягом язичницької реакції 882–972 років, хронологічні записи і т. д.”¹⁴¹ М. Ю. Брайчевський свою переконаність в існуванні київського великої бібліотеки аргументує тим, що в документах початку XII ст. – ПВЛ та ін. вони текстологічно відтворені¹⁴².

Авторка цих рядків, структурно виділяє архів у бібліотеці Ярослава, який, мабуть, можна вважати **першим державним архівом**. Однак історіографія цієї проблеми, на нашу думку, – тема окремого дослідження¹⁴³.

Згасання книжної діяльності в Софійському соборі Д. С. Ли-

хачов пояснює значними змінами, що сталися в політичному житті Давньоруської держави, спричиненими, скоріше за все, тим, що Константинопольська патріархія відмовилася затвердити Іларіона на Київській митрополії¹⁴⁴.

Розшуки велиокнязівської бібліотеки¹⁴⁵, які П. П. Толочко називає “пошуковою епopeєю”, з нашого погляду, не така вже й безперспективна проблема. На можливі позитивні результати надихає й недавній успіх Новгородської археологічної експедиції 2003 р., завдячуючи якій було віднайдено найдавнішу рукописну книгу Київської Русі.

Річ у тім, що, по суті, перевірку припущенъ, версій, ідей і міркувань стосовно пошуку бібліотеки Ярослава Мудрого жодного разу не тільки не було доведено до кінця, а в принципі, і не розпочато як конкретну програму розшуків. Однак аналіз цього питання виходить поза межі сьогоднішньої теми.

¹ Толочко П.П. Бібліотека Ярослава Мудрого // Від Русі до України. – К., 1997. – С.100-106; Його ж. Тайна бібліотеки Ярослава Мудрого // Наука и жизнь. – 1975. – №1. – С.70-71; Його ж. Таємниці бібліотеки Ярослава Мудрого // Прапор комунізму. – 1979. – 5 груд.; Боровський Я., Івакін Г. Бібліотеки стародавнього Києва // Київ. – 1982. – Вип. 6. – С.208-213; Віриз М. Бібліотеки Київської Русі // Знання та праця. – 1981. - №5. – С.20-21; Його ж. Ярославова бібліотека: (Де ж вона, знаменита книгозбірня Київської Русі) // Соц. Культура. – 1990. - №2. – С.26-27 та 1990. - №3. – С.12-13; Солонська Н. І була там, наче мед у сотах мудрість. Бібліотеці Ярослава Мудрого – 965 років // Президент. віsn. – 2002. - №43.; Полонська-Василенко Н. Д. Бібліотеки Київської Русі // Бібл. віsn. – 1994. - №1. – С.27-28; Хведченя С. Пошуки бібліотеки Ярослава Мудрого // Укр. культура. – 1993. №2. – С.26-27; Пещак М.М. Бібліотека Ярослава Мудрого й зародження в ній бібліографічного опису // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 1999. – Вип.2. – С.219-227; Моргілевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень (стаття опублікована в збірнику “Київ та його околиці в історії і памятках”. – К., 1926. – ІР НБУВ. – Ф. X, 14843, с.16); Полонська-Василенко Н.Д. “Київ “столичний град” Володимира та Ярослава”. Доповідь прочитана на засіданні пленуму Музею-архіву переходової доби історії Києва 12 серпня 1942 р. (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі. – ІР НБУВ). – Ф.42, №12. Машинопис. –

1942. – 12 серпня) // Наук. пр. Нац. б-ки України ім.. В.І.Вернадського. / Передмова І. Верба; підготовка тексту до друку Н.Солонська. – 1999. – Вип.2. – С.327-354; Солонська Н. Переднє слово // Антонович Д. Київ. – Нью-Йорк-Віден-Київ. – 1995. – С.3-6; Історія України. Бібліографічний покажчик. 1992 рік. – К.-Львів, 1994. – 304 с.; Mueller L. Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionellen Abhaengigkeit der russischen Kirche von 1039. – Koeln-Braunschweig, 1959. – С.66-68.

² Толочко П.П. Від Русі до України. – К., 1997. – С.101.

³ Уdal'ycova Z.B. Культурные связи Древней Руси и Византии // Византийский временник. – М., 1981. – Т.42, - С.28.

⁴ Висоцький С. Київський Софії 930 років // УЖ. – 1967. - №9. – С.133-138; Кресальний Н.И. София Киевская. – М., 1958; Логвин Г.Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве // Памятники культуры: Новые открытия. – М., 1977; Висоцький С. Новые открытия древнерусской архитектуры // Строительство и архитектура. – 1978. - №8; Poppe A. UWagi o najstarszych dzijach kościoła na Rusi, cz. I-II // Przegląd Historyczny. - 1964. – T. LV, Z. 3; Z. 4. Порівняємо: Софія Новгородська (1045-1950) попри загальну близькість за ідейним замислом та архітектурним планом до Софії Київської має абсолютно нові художні вирішення, невідомі південноруському та візантійському будівництву. Софія Новгородська не була простою копією Софії Київської: місцеві традиції виявили себе з такою силою, що вони істотно видо-zmінювали стиль новгородського храма (Уdal'ycova Z.B. Указ. соч. // Византийский временник. – 1981. – Т.42. – С.28).

⁵ Васильченко В.Е. Очерк истории библиотечного дела в России. XI-XVIII века. – М., 1948. – С.9-12.

⁶ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. Т.1. – К. 1992. – С.133.

⁷ Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К., 1996. – С.176; Уdal'ycova Z.B. Киев и Константинополь – культурные связи до XIII века // Вопр. Истории. – 1987. - №4. – С.66; Горський В.С. Образ світу в Софії Київській // Філос. та соціол. Думка. – 1989. - №6. – С.59-67; Єфименко П.П., Богусевич В.А. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві // Віsn. АН УРСР. – К., 1952. - №12; Громов М.Н. Образ Софии Премудрости в культуре Древней Руси // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья. – К., 1988. – С.114-119.

⁸ Толочко П.П. До історії будівництва города Ярослава та Софії Київської // Археологія. – К., 1969. – Т.22. – С.196-203; Холостенко Н.В. София Киевская и формирование киевской архитектурно-строительной школы // София Киевская: Материалы исследований. – К., 1973. – С.20-31; Без автора. Киевские Золотые

- Ворота в прошлом и настоящем. Ф. X, 11637. – 34 с. Проект реконструкции Софии было разработано в 1957 г. архитекторами М.И. Крессальским, Ю.О. Асеевым та В.П. Волковим.
- ⁹ Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – С.180; Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сб. в память святого и равноапостольного князя Владимира. – Пг., 1917. – С.36-37; Його ж. Судьбы киевского художественного наследия // Зап. Отд. русской и славянской археологии. Т.12, 1918; Кипарисов Б.Н. Старославянский язык и его отношение к восточнославянским литературным языкам на главнейших этапах их развития // Славянский филологический сборник. – Уфа, 1962. – С.61-93 С.49,50 (про Софию).
- ¹⁰ Котляр М.Ф. Ярослав Мудрий (До 1000-річчя з часу народження) // УДК – 1978. – №6. – С.99.
- ¹¹ Толочко П.П.. Бібліотека Ярослава Мудрого // Толочко П.П. Від Русі до України. – С.102.
- ¹² Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988. – С.71.
- ¹³ Васильченко В.Е. Очерк истории библиотечного дела в России. XI-XVIII века. – С.9-12.
- ¹⁴ Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – С.49.
- ¹⁵ Запаско Я.П. Ошатність української рукописної книги. – Львів, 1998. – 135 с.
- ¹⁶ Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. – К., 1982. – С.15 та ін.; Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982; История культуры Древней Руси. – М.; Л., 1951 – Т.1. – 483 с.
- ¹⁷ Абрамов К.И., Васильченко В.Е. История библиотечного дела в СССР. До 1917 года. – М., 1959. – С.12; Шапошников А.Е. История чтения и читателя в России(IX-XX вв.): Учеб.-справ. Пособие для библиотек всех систем и ведомств. – М., 2001. – 80 с.; Здобнов Н. История русской библиографии до начала XX века. – М., 1955; Шамшурина Е. Очерки по истории библиотечно-библиографической классификации. – М., 1955. – Т.1.
- ¹⁸ Брайчевський М.Ю. Походження слов'янської писемності. – С.149.
- ¹⁹ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С.4.
- ²⁰ Ричка В.М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // УДК. – 2001. – №2. – С.23.
- ²¹ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – С.4.
- ²² Ричка В.М. Київська Русь... – С.23. Гуревич А.Я. Теория формаций и реальность истории // Культура и общество в средние века – ранее Новое время. Методика и методология современных историко-антропологических и социокультурных исследований. Сб.

- аналит. и реферат. обзоров. – М., 1998; Котляр М.Ф. Київська Русь: культура, традиції // УДК. – 1982. - №5; Котляр М., Толочко П. Советская историография Киевской Руси; Данилевський И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.): Курс лекций: Учебное пос. для студентов вузов. – М., 1999; Малеин А.И. Исторический очерк развития библиографии и современное состояние ее на Западе и в СССР // Библиографическое дело. – М.; Л., 1927. – С.78; Мезьер А.В. Словарный указатель по книговедению. – М., 1924.
- ²³ Солонська Н.Г. Книгознавчі читання в НБУВ присвячені ре-конструкції бібліотеки Ярослава Мудрого // Бібл. вісн. – 1999. – С.45-46.
- ²⁴ Немировский Е.Л. Псалтырь: страницы истории // Библиотековедение. – 2000. - №1. – С.68-74.
- ²⁵ Солонська Н.Г. Бібліотека Ярослава Мудрого як “поле документації” та як архів епохи Київської Русі // Архіви України. – 2003. - №3. – С.107-129.
- ²⁶ Висоцький С. Про час спорудження Софійського собору в Києві // УДК. – 1987. - №2. – С.129-136.
- ²⁷ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. – С.32,33.
- ²⁸ Моргілевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень. – ІР НБУВ, Ф. X, 14843, с.16 (стаття опублікована в збірнику “Київ та його околиця в історії і пам'ятках”. – К., 1926).
- ²⁹ Аркас М.Історія України-Русі. – СПб., 1908. – С48.
- ³⁰ Тихомиров М. Древнерусские города. – С.267-268.
- ³¹ Грабовський С.Я. Софія Київська. Коротка довідка. – К. – Львів, 1947.
- ³² Грабовський С.Я., Асеев Ю.С. Дослідження Софії Київської // Архітектурні пам'ятки. Зб. наук. пр. – К., 1950. – С.27-48.
- ³³ Каргер М.К. Древний Киев. – М.; Л., 1958. – С.232.
- ³⁴ Поппе А. Заснування Софії Київської // УДК. – 1965. - №10; Його ж. Графіті й дата спорудження Софії Київської // Там само. – 1968. - №9; Poppe A. Vfterialy do Słownika terminow budownictwa staroruskiego. – Wroclaw, 1962.
- ³⁵ Poppe A. Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej. W poszukiwaniu układu pierwotnego // Biuletyn historii Stuki. – Warszawa, 1968. - №1. – S.3-27.
- ³⁶ Высоцкий С.А. Датированные граффити XI в. в Софии Киевской XI-XIV вв. - К., 1966. – Вып. 1; Высоцкий С.О. Хто и коли побудував Софийский собор у Киеве // Там само. – 1969. - №2. – С.145-148; Его же. Живопись башен Софийского собора в Киеве // Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С.234-264; Его же. Светские

- фрески Софійского собора. – К., 1989. – 211 с.; Його ж. Нові знахідки давньоруських графіті // Там само. – С.103-108; Його ж. Напис художника-фрескіста XI ст. у Софійському соборі в Києві // Там само. - № - С.119-121.
- ³⁷ Покровский Н. – М., 1966. – 725с.
- ³⁸ Логвин Г.Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве // Памятники культуры: Новые открытия. – М., 1977.
- ³⁹ Лихачев Д.С. “Великое наследие. Смех в Древней Руси. Заметки о русском. – Л., 1987. – С.86.
- ⁴⁰ Никитенко Н.Н. Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятник культуры. Новые открытия. Ежегодник 1986 г. – Л., 1987. – С.237-244.
- ⁴¹ Булкин В.А. К датировке строительства времени Ярослава Мудрого // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округ в IX-XIII вв.” (15-18 мая 1990 г.): Тез. докл. – Чернишов, 1990. – С.55-56.
- ⁴² Слов'яно-Руська доба: В трьох томах. Т.3. / Відп. ред. П.П. Толочко. – К., 2000. – С.595.
- ⁴³ Васильченко В.Е. Очерк истории библиотечного дела в России. XI-XVIII века. – С.9-12; Малеин А.И. Исторический очерк развития библиографии и современное состояние ее на Западе и в СССР // Библиографическое дело. – М.; Л., 1927.
- ⁴⁴ Тихомиров И.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С.20.
- ⁴⁵ Кефели И.Ф. Истоки древнерусской культуры // Основы теории и истории культуры. – СПб., 1996. – С32.
- ⁴⁶ Алексеев А.А. Кое-что о переводах в Древней Руси (по поводу статьи Фр. Дж. Томсона “Made in Russia” ТОДРЛ. – Т. 49, 1996. – С.295.
- ⁴⁷ Володин Б.Ф. Всемирная история библиотек. – СПб., 2002. – С.51.
- ⁴⁸ Слуховский М. Из истории книжной культуры России. – М., 1964. – С.13-14.
- ⁴⁹ Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства. – С.170.
- ⁵⁰ Толочко П.П. Київська Русь. Т.4. – К, 1988. – С.149, 150.
- ⁵¹ Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства. – С.95.
- ⁵² Там само. – С.96.
- ⁵³ Там само. – С.96.
- ⁵⁴ Там само. – С.170.
- ⁵⁵ Там само. – С.96-97.
- ⁵⁶ Толочко П.П. Бібліотека Ярослава Мудрого // Толочко П.П. Від Русі до України. – С.102; Лихачев Д.С. Культура Киевской Руси при Ярославе Мудром // Ист. журн. – 1943.- №7. – С.28-35.
- ⁵⁷ Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С.102; Його ж. Стародавній Київ. – К., 1966. – С.45; Його

- ж. Таємниці київських підземель. – К., 1968. – С.77.
- ⁵⁸ Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С.152.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Удалъцова З.В. Культурные святы Древней Руси и Византии. – С.28.
- ⁶¹ Грушевський М.С. Три академії. Стаття опублікована в Київському збірнику археології історії, побуту й мистецтва, 1930 р. (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі. – ІР НБУВ). – Ф. X, 14854, с.17).
- ⁶² Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. Т.1.–К, 1992.–С.131, 133.
- ⁶³ Грушевський М.С. Три академії. – С.16.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Котляр М.Ф. Іларіон, Никон, Нестор // УДЖ.–1989.- №3.–С.124, 127.
- ⁶⁶ Голубинский Е.Е. История русской церкви ... чтения, 1901.–Кн.3. – С.188-197.
- ⁶⁷ Котляр М.Ф. Іларіон, Никон, Нестор // УДЖ.–1989.- №3.–С.124.
- ⁶⁸ Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства. – С.170.
- ⁶⁹ Брайчевський М.Ю. Походження слов'янської писемності. – К.. – С.148.
- ⁷⁰ Грушевський М. Історія української літератури. – К.-Львів, 1923. – Т.2. – С.27.
- ⁷¹ Грушевський М. Три академії. – С.16.
- ⁷² Там само. – С.18.
- ⁷³ Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства.– С.171.
- ⁷⁴ Його ж. Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957. – С.571, 572.
- ⁷⁵ Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. - К., 1996. – С.126; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб.наук. праць. – Л., 1995. – Вип.2; Средневековая и новая Россия: Сб. науч. Статей. К 60-летию проф. И.Я. Фроянова. – СПб., 1996.
- ⁷⁶ Там само. – С127.
- ⁷⁷ ПСРЛ. Летопись по Лаврентьевскому списку. – С.148-149.
- ⁷⁸ Висоцький С. Київський Софії 930 років // Укр. іст. журн. – 1967. - №9. – С.133-138; Бібліографія Київської Софії за роки революції (1917-1927) / Упор. С.Ркіцький. – К., 1928. – 13 с.; Антонович Д. Книга рукописна // Українська культура / Лекції за ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С.97; Франко Ів. Нарис історії українського письменства. – ІР НБУВ, ф. X, 12478, с.6, 7.
- ⁷⁹ Грушевський М.С. Три академії. – С.15, 16.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Грушевський М. Історія української літератури. – К: Львів, 1923. – Т.2. – С28; Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському

- археологічному комітету ВУАН // Хроніка археології та мистецтва (ХАМ). – К., 1931. Ч.ІІІ. – С.89-92; Берлинський М. Історія міста Києва // Київська старовина: Щорічник. – К., 1972. – С.74-202. Повесть временних лет. Ч.ІІ. Статьи и комментарии Д.С. Лихачева. – М.-Л., 1950.
- 82 Тихомиров М.Н. Русская культура X-XVII веков. – М., 1968. – С.98.
- 83 Тихомиров М.Н. Городские хранилища и ризницы...
- 84 Тихомиров М.Н. Русская культура X-XVII веков. – С.52.
- 85 Греков Б. Культура Киевской Руси. – М.-Л., 1944. – 75 с.
- 86 Его же. Киевская Русь. – М., 1953. – С.406.
- 87 Адрианова-Перетц В.П. К вопросу о круге чтения древнерусского читателя. // Исследования по истории русской литературы XI-XVII вв. 1974. – Т.28. – С.4; Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1970. – С.43.
- 88 Адрианова-Перетц В.П. Афоризмы Изборника Святослава 1076 г. и русские пословицы // ТОДРЛ., 1970. – Т.25. – С.5; Кузьмина В.Д. Проблема изучения литературы Древней Руси // ТОДРЛ. – 1969. – Т.18. – С.19.
- 89 Лихачев Д.С. Изучение состава сборников для выяснения истории текста произведений // ТОДРЛ. – 1961. – Т.18. – С.14-15.
- 90 Грушевский М.С. Три академii. – С.14, 15.
- 91 Глухов А.Г. “В лето 1037 ...”. – М., 1974; Глухов А.Г. Русь книжная. – М., 1979. – 223 с.
- 92 Кефели И.Ф. Истоки древнерусской культуры ...
- 93 Колесник Т. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы XI-XII века. – М., 1978. – С.167.
- 94 Мавродин В. Древняя Русь. – М., 1946. – С.204, 240; Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – 566 с.
- 95 Сапунов Б.В. Некоторые соображения о древнейшей книжности XI-XII вв. // ТОДРЛ. – 1974. – Т.28. – С.330; Його ж. Актуальные задачи изучения русской литературы XI-XVII веков // ТОДРЛ. – 1964. – Т.11. – 452 с.
- 96 Котляр М.Ф. Ярослав Мудрий (До 1000-річчя з часу народження) // УДЖ. – 1978. - №6. – С.98; Історія України. Бібліографічний покажчик. 1992 рік. – К. – Львів, 1994. – 304 с.; Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – Т.1: Київська Русь і феодальні князівства XII- XIII століть; Збірник оглядів відділу рукописів (Держ. Публ. б-ка АН УРСР). – К., 1962.
- 97 Котляр М.Ф. Іларіон, Никон, Нестор... – С.124, 127.
- 98 Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – С.189.
- 99 Иконников В.С. Опыт русской историографии – К., 1891. – Т.1, Кн. 1. – С.528.
- 100 Кефели И.Ф. Истоки древнерусской культуры. – С.32; Саха-

- ров А.М., Муравьев А.В. Очерки русской культуры IX-XVII вв. – М., 1962.
- 102 Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – С.271; Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М., 1995. – 764 с. – Вып. Первый: X-XIV столетия. II. Киевский князь Ярослав Владимирович. – С.21
- 103 Грушевский М. Історія української літератури. – К.-Львів, 1923. – Т.2.
- 104 Адрианова-Перетц В.П. Человек в учительной литературе // ТОДРЛ.... С.5.
- 105 Сапунов Б.В. Некоторые соображения о древнейшей книжности XI-XII вв. – С.323.
- 106 Брайчевский М.Ю. Походження слов’янської писемності. – С.149.
- 107 Тихомиров М.Н. Русская культура X-XVIII веков. – М., 1968. – С.22.
- 108 Запаско Я.П. Ошатність української рукописної книги. – Львів, 1998. – С.11.
- 109 Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – С.189.
- 110 Котляр Н.Ф. Киев в истории восточных славян (до середины XIII века) // Сов. Славяноведение. – 1982. – №5. – С.35-46.
- 111 Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – С.170-271.
- 112 Там само. – С.273.
- 113 Сагайдак М.А. Город великий Ярослава. – К., 1982; Радченко А.Д. Софійський собор у Києві. – К., 1958.
- 114 Тихомиров М..Н. Древнерусские города. – С.27.
- 115 Иконников В.С. Максим Грек и его время, 1915. – С.5; Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії // Філос. та соціол. думка. – 1995. – №5/6. – С.237. і т. д.
- 116 Зализняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С.136.
- 117 Грушевский М.С. Три академii. – С.18, 19.
- 118 Дмитриева Р.П. Введение // Книжные центры Древней Руси XI-XVI вв. – СПб., 1991. – 364 с. (сноска 5); Владимира Л.И. Всеобщая история книги: Древний мир. Средневековье. Возрождение. XVII век. – М., 1988; Баренбаум И.Е. История книги: Учеб. для вузов 2-е изд., перенаб. – М., 1984; Ванеев А.Н. Развитие библиотековедческой мысли в России в XI-XVII вв.: Учеб. пос. – СПб., 1992. – 61 с.; Книжные центры Древней Руси XI-XVI вв. – СПб., 1991. – 364 с.; Кодак Н.Ф. Книга и культура в славис-тических исследованиях.
- 119 Фунтикова С.П. Православие библиотеки: прошлое и настоящее. Учеб. пос. по специальности 05.27.00. “Библиотековедение и библиография” для студентов вузов культуры и историков, преподавателей и практиков библиотечного дела. – М., 2002. – 254 с.;

- Слуховский М.И. Библиотечное дело в России до XVIII века: Из истории книжного просвещения. – М., 1968.
- 120 Лихачев Д.С. Изучение состава сборников. – С.5.
- 121 Лихачев Д.С. Культура русского народа X-XVII вв. – М., 1961. – С.18.
- 122 Васильченко В.Е. Очерк истории библиотечного дела в России. XI-XVIII века. – М., 1948. – С.9-12.
- 123 Котляр М.Ф. Ярослав Мудрый (До 1000-річчя з часу народження) // УДЖ. – 1978. - №6. – С.89-101, Його ж. Таємниця, яку почули віки // Веч Київ. – 1982. – 18 черв.
- 124 Тихомиров М.Н. Гродская письменность в древней Руси XI-XVII веков // ТОДРЛ. – 1953. – Т.9. – С.57-67.
- 125 Солонська Н.Г. Бібліотека Ярослава Мудрого як “поле документації” та як архів епохи Київської Русі // Архіви України. – 2003. - №1/3. – С.107-129.
- 126 Толочко П.П. Таємниці київських підземель. – К., 1968. – С.78.
- 127 Там само.
- 128 Тихомиров М.Н. Городская письменность в древней Руси XI-XVII веков. – С.53.
- 129 Тихомиров М.Н. Русская культура. – С.22.
- 130 Иконников В.С. Опыт русской историографии. – С.645.
- 131 Толочко П.П. Таємниці київських підземель. – С.104.
- 132 Брайчевський М.Ю. Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957. – 500 с.
- 133 Там само.
- 134 Dlugosz Historia polonica, Opera omnia. – T.X. Cracovial. – S. MDCCCLXXII.
- 135 Адрианова-Перетц В.П. Древнерусские литературные памятники в югославской письменности // ТОДРЛ. – 1963. – С.35.
- 136 Адрианова-Перетц В.П. Афоризмы. – С.5.
- 137 Кефели И.Ф. Истоки древнерусской культуры. – С.98.
- 138 Тихомиров М.Н. Русская культура. – С.98.
- 139 Брайчевський М.Ю. Откуда пошла славянская письменность // Знание – сила. – 1972. - №3. – С.24-27.
- 140 Адрианова-Перетц В.П. Историческая литература // ТОДРЛ. – 1951. – Т.8. – С.99.
- 141 Брайчевський М., Высоцкий С. Откуда пошла славянская письменность // Знание – сила. – 1972. - №3. – С.24-27.
- 142 Брайчевський М.Ю. Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доп. Респ. наради. 1988. – К., 1988. – С.104-106.
- 143 Солонська Н. Бібліотека Ярослава Мудрого як “поле документації” та архів епохи Київської Русі // Архіви України. – 2003. - №1/3. – С.107-129.

- 144 Лихачев Д.С. Избранные работы. – С.93; Mueller L. Des Metropoliten Ilarion Lobrende auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekennnis. – Wiesbaden, 1962.
- 145 Солонська Н.Г. Книгознавчі читання в НБУВ присвячені реконструкції бібліотеки Ярослава Мудрого // Бібл. вісн. – 1999. – С.45-46; Її ж. Науковий доробок Михайла Брайчевського через призму реконструкції фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. – К., 2003. - Число 10., Ч.1. – С.80, 81.